

Lezing Bergkerk Deventer 14 januari 2016

Goedenavond, ik sta hier ook namens mijn collega Nanon Journee, samen werken wij straks aan de conservatie van de muurschilderingen in deze kerk.

In de volksmond worden muurschilderingen al snel fresco's genoemd. Maar dat zijn ze niet. In Nederland bestaat er voor zover we weten maar één kerk met fresco's in houten st Gerlach (Limburg) ; een kerkgebouw uit 1751 in barokstijl.

In het kort is de frescotechniek : schilderen met pigmenten in water over een verse kalkpleisterlaag. De pigmenten binden zich met de kalkondergrond tot een waterglas verbinding, heel duurzaam. De verfhuid vormt hierdoor een eenheid met de ondergrond.

Vooraf in Italië is de fresco techniek veelvuldig toegepast en verder ontwikkeld.

In Nederland niet! En dat komt niet doordat ons nattere klimaat bv niet geschikt zou zijn. De techniek is simpelweg niet overgewaaid, of heeft hier geen wortel kunnen schieten.

Onze (nederlandse) historische muurschilderingen zijn dus hoofdzakelijk uitgevoerd op een droge pleisterlaag; Aan de pigmenten is een bindmiddel toegevoegd, zoals ei, caseïne (kaasstof), kalk, en iets later ook olie. in Italië noemen ze dat 'secco's'. Hier noemen we het gewoon muurschilderingen.

De Deventer bergkerk heeft ook een aantal bijzondere muurschilderingen, allemaal ooit aangebracht op een droge ondergrond. De pigmenten met het bindmiddel vormen een filmlaag op het oppervlak, en zijn daardoor kwetsbaar voor afbladdering. Kwetsbaarder dan een fresco, waarbij de pigmenten één geworden zijn met de ondergrond.

Ook zouten kristalliseren eerder tussen de kalk en verflagen, waardoor de het oppervlak kapotdrukken.

Illustratie gevaren voor muurschilderingen

Maar wat muurschilderingen vooral kwetsbaar maakt is dat ze compleet afhankelijk zijn van het gebouw waarin ze zich bevinden. En in een gemiddeld historisch gebouw is er vaak van alles aan de hand. Het klimaat is bv nooit constant, het schommelt. Wanneer er bv 100 mensen met natte jassen binnen lopen verandert het klimaat al.

Op de tekening zie je enkele voorbeelden van bedreigingen voor de muurschildering

Zoals:

- Langdurige vochtinwerking - zouten/schimmels
- (Rechtstreeks) zonlicht – bepaalde pigmenten vervagen/verkleuren
- Extreme verzakkingen, trillingen door zwaar wegverkeer, vliegtuigen en orgels
- Stof, roet, luchtverontreiniging – zet chemische processen in gang, zouten daardoor
- Verandering in het gebruik van het gebouw, verwarming. - klimaat
- Verkeerd uitgevoerde restauraties, of achterstallig onderhoud. – voegwerk/lekkages

Als je deze illustratie zo bekijkt is het haast een wonder dat er nog zoveel muur/gewelfschilderingen zijn overgebleven; en dat wonder bestaat voor een groot deel uit kalk! Kalk, een extreem flexibele bouwmetaal, kalk heeft de eigenschap dat het kan meebewegen met de tijd.

De met kalk/zand gemetselde bak- of tufstenen muren en gewelven, met daarop een kalk/zand pleisterlaag en daarop weer een de kalkverf afwerking is volledig in balans. Het ademt en deint mee met de grillen van de tijd, het kan tegen een stootje.

Eigenlijk alles wat deze kalkbalans verstoort vormt een bedreiging voor de gemiddelde muurschildering. Dan kan het niet meer vrij mee ademen met het klimaat.

In de 19de en 20ste eeuw kwamen er veel meer bastaardmortels op de markt, hydraulische kalk en gips droogden sneller, synthetische verven, was makkelijker verwerkbaar, er werd gebouwd met cement en beton, een economische vooruitgang!... Maar geleidelijk aan belanden ook al deze nieuwe materialen in onze historische gebouwen en muurschilderingen om daar de balans te verstoren..

Foto restauratie Bergkerk jaren '70:

In het begin van de 20ste eeuw, en vooral na de oorlog, in de wederopbouwperiode zijn er enorm veel restauraties uitgevoerd. Er werd grootschalig gewerkt aan het blootleggen van schilderijen onder dikke kalklagenpakketten. Zo ook in de Bergkerk in de jaren '10 en '20 door Atelier Bokhorst. De kerk werd ontleisterd en de muur en gewelfschilderingen werden blootgelegd. Schilderingen die tevoorschijn kwamen waren vaak gehavend en incompleet. Om ze te behouden moesten ze gerestaureerd worden. Voor ons is nog niet duidelijk in hoeverre dit door atelier Bokhorst is deze kerk gedaan. In ieder geval werden de schilderijen na de 2de wo (jaren '60, '70 opnieuw onder handen genomen of werd het eerder begonnen werk afgemaakt, ditmaal door o.a. Jelle Otter en zijn atelier. De schilderijen in de nissen zijn bv weer door Willem Haakma Wagenaar gerestaureerd.

Een belangrijk deel van de conservatie van 2016 is ook in kaart brengen wat er tot nu toe allemaal is verricht aan de schilderijen, archiefinfo en nieuw onderzoek aan elkaar koppelen tot een bruikbare basis voor de toekomst.

In de naoorlogse restauratieperiode zijn over het algemeen veel verschillende materialen gebruikt, pleisterlagen, verschollen zijn vastgezet met uiteenlopende 'nieuwe' materialen, waaronder synthetische lijmen.

Er werd volop gefixeerd met vernis, om pigmenten te binden en ook oorspronkelijke kleuren wat op te peppen. Er werden lacunes gerepareerd traditionele kalkzandpleisters, maar ook met allerlei nieuwe restauratiemortels of gips en cement. Kortom.. qua materiaalgebruik een groot risico op het verstoren van de 'serene kalkbalans', achteraf gezien....

Men ging zelfs zo ver dat er hele muurschilderingen van de wand afgetrokken werden en op een nieuwe drager werden gezet, zoals ook hier in de Bergkerk is gebeurd. Dit zijn de 2 schilderijen die van de wand zijn afgetrokken. Hier ziet u ze nog op de wand + schadebeelden.

Foto's afdruk voor die tijd ook

De afhaaltechniek was bedacht in Italië, het ontstond uit pure noodzaak in Florence in 1966 na de grote overstroming van de Arno waarbij de halve stad onder water kwam te staan. Om laaggelegen muurschilderingen te redden van de ondergang werden ze massaal van de wand getrokken. Dit gebeurde door het oppervlak te beplakken met meerdere lagen linnen doeken en warme vloeibare beenderenlijm. De beenderenlijm zet zich stevig vast op het oppervlak en samen met de doeken vormt het een enorm krachtige verbinding. Eenmaal gedroogd en uitgehard trek je de doeken met verfhuid en soms hele pleisterlagen van de wand. De achterkant wordt schoongemaakt en op een nieuwe synthetische drager van synthetische doeken gelijmd. Dan legt men het geheel in een bak met warm water, hierdoor lost de beenderenlijm aan de voorkant op en spoelen de linnen doeken weg, de verfhuid is weer zichtbaar en heeft een nieuwe ondergrond.

Foto wetstafelen in gras

Hier zie je een foto van de wetstafelen, ze zijn afgehaald op een nieuwe drager gezet en het ligt hier op het gras, waarschijnlijk hier achter de kerk?

Deze foto's komen uit het archief van Jelle Otter. Jelle Otter heeft deze restauratie uitgevoerd met zijn team. Dit archief is na zijn dood geschonken aan Paul le Blanc (kunsthistoricus, Radboud Univ Nijmegen); van Hem heb ik deze foto's mogen lenen. Waaronder een schitterend fotoverslag van het terugplaatsen van de Boom van Jesse:

Fotoserie opplakken boom van Jesse

Het nadeel van deze methode is dat je op sleetse plekken de doek structuur ziet doorschemeren en de verffragmenten vaak doordrongen zijn van synthetische lijm. Afhankelijk van het gebruikte type is het kwetsbaar voor warmte/licht. Door dat het vaak teruggeplaatst wordt in het gebouw zelf, moet het daar ook weer kunnen meebewegen met het klimaat. En ook plastic raakt in verval en reageert onder invloed van schommelingen in het klimaat. Zo zien we in de afgehaalde schilderingen in de Bergkerk ook deze schadebeelden.

Foto's schadebeelden 2015

Deze afhaalmethode is in het verleden best vaak toegepast, het zou eigenlijk alleen in uiterste nood moeten worden uitgevoerd, bv als gevolg van de sloop van een gebouw. De methode is uiteindelijk wel een vorm van destructieve conservatie.

Wat betreft de inhoud van mijn lezing kan ik nog niet veel bijzondere details over de conservatie met u delen. We zijn nog niet begonnen. Ik kan u wel over de insteek van de conservatie vertellen; behoud van historisch materiaal, van 'al' het historische materiaal. Door onderzoek (zowel archief als praktijk) proberen we bedreigingen op te sporen. Dit gebeurt o.a. ook door het plaatsen van loggers die de relatieve luchtvochtigheid een langere periode monitoren. Hierdoor ontstaat meer inzicht in de klimatologische omstandigheden en kan een eventueel versneld degradatieproces worden onderschept.

De huidige opvatting binnen de restauratie is dat alle verschillende historische lagen, (ook restauratietoevoegingen) hun waarde hebben. Er wordt gestreefd naar behoud van 'alles'.. Het gaat niet meer om één compleet plaatje van 1 periode, maar om een doorkijkje naar verschillende lagen in de geschiedenis. Het verwijderen van latere restauratiereconstructies wordt dan ook niet aanbevolen, tenzij ze een bedreiging vormen voor het originele materiaal.

Ook voegen we het liefst zo min mogelijk toe. En als we wat toevoegen proberen we daarbij de balans materiaaltechnisch niet te verstoren. We accepteren het natuurlijke verval, zien de schoonheid ervan in en zetten hooguit de tijd even stil.

De huidige conservatie kenmerkt zich dus door soberheid en efficiëntie; wat zijn echt noodzakelijke dingen voor het behoud. Soms kan dat betekenen dat er helemaal niets gedaan wordt, dat zelfs reinigen al teveel schade oplevert.

Wat ik tot slot nog wel kan doen is een korte introductie van de situatie waar de muurschilderingen in deze kerk zich in bevinden.

Zoals Christoforus: **foto voor en na**

U ziet dat men tijdens de vorige restauratieperiode ook heel voortvarend is geweest in het retoucheren van oude fragmenten. Dilemma's; de reconstructies is inmiddels ook een historische laag, maar vormt het technisch geen bedreiging voor de ondergeschilderde fragmenten. De fragmenten lijken compleet overschilderd door een vrije schildershand.

De 3-eenheid: **foto voor en na**

Weer anders aangepakt; Met extreem veel arceringen aangebracht.

Je kan het origineel nog onderscheiden van de toevoeging.

Joris en de draak: **foto's voor en na + fixatief glimmend**

Beetje hetzelfde gebleven, maar misschien onzichtbare bedreiging.

En dan de nis schilderingen: **foto's voor en na...degradatie + digitale zoom op zwarte puntjes**

Schilderingen zijn lange tijd achter glas bewaard gebleven, glas is sinds 2 jaar verwijderd.

Onzichtbare gevaren; wordt deze schildering langzaam opgegeten?

Veel vragen en dilemma's dus

Op al deze en andere vragen hopen we dit jaar een antwoord te vinden..

Misschien moeten we elkaar volgend jaar rond deze tijd nog een keer treffen.

Bedankt voor uw aandacht, vriendelijke groet Aafje Bouwhuis, restaurator muurschilderingen. Arnhem,. www.bouwhuisjournee.nl